

GÜRCİSTAN'DAKİ TÜRK MADDİ-KÜLTÜREL MİRASI HAKKINDA**About the Turkish Material and Cultural Heritage in Georgia****Fahri VALEHOĞLU (HACİYEV)*****ÖZ**

Gürcistan Türklerinin yerleşim bölgesini kapsayan arazilerde bulunan tarihi abideler (kaleler, camiler, mezar taşları, türbeler vb.) eskilerden günümüze bölgedeki Türk varlığına şahitlik eden kutsal mirastır. Dört yüzyıl Müslüman Emirliği'nin merkezi olmuş Gürcistan'ın başkenti Tiflis şehri yüzyıllarla bölgede hüküm etmiş Türk devletlerinin hâkimiyeti altında kalmıştır. Bu şehrin eski mahallelerindeki yapıların çoğunluğu doğu mimarisi üslubundadır. Dünyanın en eski yerleşim sitelerinden sayılan Dumanis Kalesi bölgesindeki ve Çelebiler mezarlığındaki koç heykelleri, Arapça yazılı kitabeler, türbeler ve diğer taş anıtlar Borçalı'nın zengin Türk-İslam maddi kültür örneklerindedirler. Borçalı-Karayazı anıtları Kafkasya'nın ilk Rusça yayın organı "Tiflisskiye Vedomosti" gazetesinin yazarlarının da dikkatini çekmiştir. Onların tanıtımında bu gazetenin sayfalarında yer alan tanıtım yazılarından Karayazı bozkırındaki Keşişdağ, Kür nehri üzerindeki Kırmızı köprü (Sınık köprü), Borçalı nehri yakınlarındaki Akcakale ve diğer abideler hakkında yazılar özel ilgi çekmektedir.

Anahtar Sözcükler: Gürcistan, Türk, Kültürel Miras

ABSTRACT

Turkish historical monuments (castles, mosques, tombstones, gravestones, mausoleums, etc.) located in residential areas of Turks in Georgia are the sacred heritage that shows the Turkish presence in the region since ancient times to the present day. Being the center of Muslim emirate for 4 centuries, the capital of Georgia Tiflis remained under the rule of Turkish states for hundreds of years. Most of the buildings in old streets of the city are in eastern architectural style. Ram sculptures, inscriptions written in Arabic, tombs and other stone monuments in Chalabilar cemetery and in Dumanis tower, which is considered the world's most ancient settlement area, are examples of rich Turkish material culture in Borchali. Borchali-Karayazi monuments have also attracted the attention of authors of the first Russian-language press organ in Caucasus - "Tiflisskiye Vedomosti" newspaper. Their writings in introductory pages of this newspaper about monuments in Kesishdag in Karayazi plain, Red bridge (Broken Bridge) over the Kura River, Akchakala near the river Borchali and others are of special interest.

Key Words: Georgia, Turk, Cultural Heritage

* Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü Dissertantı, haciyevf@yahoo.com

Gürcüstan Türkləri zəngin maddi-mədəni irsə malikdirlər. Onların məskunlaşma arealını əhatə edən ərazilərdə yerləşən tarixi abidələr (qalalar, məscidlər, qəbirüstü məzar daşları, türbələr vs.) qədimlərdən günümüzə bölgədəki türk varlığına şahidlik edən baba mirasıdır. Regionda yaşayan digər xalqlara türk dilinin və mədəniyyətinin böyük təsiri olmuşdur. Tanınmış filoloq-alim Q.Voroşil yazır: "1400 ildən artıq bir dövr ərzində Cənubi Qafqaz xalqlarının dilləri Qıpçaq və Oğuz qrupunun bir çox dilləri və ləhcələri ilə onlardan türk sözləri və sözyaradıcı inventarlar götürməklə əlaqədə idilər. Qətiyyətlə demək olar ki, bunu hər bir leksik qatında Azərbaycan və Türk dillərindən qəbuletmə sözlər olan gürcü dilinin materialı təsdiq edir. Bu qəbuletmə sözlərin bir hissəsi olduqca qədimdir ki, bunu onların qədim gürcü yazılı abidələrində fiksasiyası təsdiq edir" (Voroşil, 1980: 25).

Gürcüstan Türklərindən toplanmış folklor nümunələri də onların qədim türklərlə bağlılığını göstərir. Borçalı və Ahısqa-Axalkələk bölgələrində Türk folklorunun toplanmasında və araşdırılıb nəşr edilməsində müstəsna xidmətləri olan Ord. Prof. Dr. Valeh Hacıların söylədiyi kimi, "Gürcüstan Türklərinin məskunlaşdığı bölgələr qədim türk etnik-mədəni sisteminin elmi-nəzəri cəhətdən şərh üçün dəyərli mənbələrlə zəngin olan bir ərazidir. Buradan yazıya alınmış etnoqonik miflərdən aydın olur ki, ərazinin bütün toponimik atributları qədim Türklərin təfəkkürü ilə bağlı formalaşmışdır. Borçalıdan toplanmış totemizmlə bağlı mifik əfsanəvi süjetlərdə qədim inanışlar öz ilkin cizgilərini olduğu kimi saxlaya bilməsələr də, arxaik-mifoloji səciyyətlərini itirməmişlər" (Hacılar, 2005: 293).

Türk qövmlərinin Gürcüstanda qədimlərdən məskun olmalarını təsdiqləyən əsas maddi sübutlarından biri buradakı türk-qarapapaq kəndlərinin qəbiristanlıqlarının vaxtilə zəngin olduğu, ancaq çoxunun baxımsızlıq ucbatından qırılıb parçalandığı və yaxud tarixin izlərini silmək üçün qəsdən sıradan çıxarıldığı qoç heykəlləridir.

Orxon-Yenisey yazıları ilə bağlı qədim türk kultür və mədəniyyətinə dair dərin araşdırma və incələmələr yapan, Orxundan tutmuş Anadoluya qədər (Borçalı da daxil olmaqla) qoç heykəllərini bir-bir təsbit edib CD-lərini hazırlayan tanınmış ürkoloq Prof. Dr. Cengiz Alyılmaz* qoç heykəllərinin tarixini olduqca əskilərə dayandırmaqdadır. C. Alyılmaz igidliyi, qəhrəmanlığı, döyüşkənliyi bildirən qoç heykəllərinin Göytürk və Uygur dönəmlərində o dövrün daha çox tanınmış insanların məzarlarının başına qoyulduğu görüşünü müdafiə etməkdədir. Türk boylarına aid qoç heykəllərinin ilk örnəklərinə Türklərin qədim ata-dədə yurdu Monqolustan'da sıx sıx rastlandığını qeyd edən Alyılmaz hazırladığı əsərlərdə onların foto şəkillərinə də yer vermişdir (*bk.* Sertkaya, Alyılmaz, Battılyqa, 2001: 54-56, 249, 256-259, 262, 263, 271, 300; Alyılmaz 2012: 291-356). Akademik B. Budaqov da bir çox araşdırıcının bu abidələri Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu tayfaları ilə əlaqələndirmələriylə razılaşmır və hələ eramızdan əvvəl Altay

* Qeyd edək ki, Prof. Dr. C. Alyılmaz'ın başçılıq etdiyi elmi tədqiqat qrupu (Doç. Dr. O. Mert, Doç. Dr. M. Yakar, Doç. Dr. S. Alyılmaz,...) 15 ilə yaxındır ki, davamlı olaraq Gürcüstan'daki Türk maddi mədəniyyət abidələrini sistemli şəkildə öyrənib araşdırır. Bu qrup vurğulanan istiqamətdə fəaliyyət göstərən Türkiyəli alimlərdən ibarət ilk və hələlik son heyətdir.

Türklərinin qoç daşları düzəldiklərini qeyd edərək yazır: “Qəribədir, müsəlman dininə görə qəbir elə düzəldilməlidir ki, iki-üç ildən sonra qəbir itib batsın. Ancaq həmin qəbirlərdə qoç daşları sinədəşi qoyulmaqla bu ənənə pozulmuşdur” (Budaqov, 1996: 30). M. Adcıya görə, qədim türklərdə qoç (qoyun) bolluq, varlıq, rifah; aslan isə güc rəmzini ifadə edirdi və onların şüurunda qoç aslandan yüksəkdə dururdu (Ađcı, 1998: 109). M. Seyidov yazır ki, əski Türk xalqlarında qoyun verimliyin-məhsuldarlığın, artımın (quzulamanın) zoomorfik onqonu sayılmışdır: “Ulu baba Oğuz qağan da oğlanlarının gələcəkdə törəyib-artmaları, fırvan dolanmaları üçün onlara elə qoyunu onqon verir... Xaqaslarda əskidən qoyun heykəli – quze-menqir qoyunların döllənməsinə, balalamasına yardım edən onqon imiş. Onun ümumi artıma, məhsuldarlığa da yardım etdiyinə inanmışlar. Elə buna görə də xaqaslar uğurlu məhsul bayramını (taxıl biçimindən sonra) – toyu quze-menqirin yanında keçirir, şərəfinə qurban kəsir və qurbanlıqdan ona pay verirmişlər” (Seyidov, 1989: 140-142).

Borçalı'da qoç heykəllərin ən çox yerləşdiyi məkanlardan biri dünyanın ən qədim yaşayış məskənlərindən və qalalarından hesab olunan Dumanis qalasının məzarlığıdır. Qeyd edək ki, Cənubi Qafqazın ərəblər tərəfindən istilasından sonra ayrıca Dumanis əmirliyi mövcud olmuşdur. XII. yüzilin ortalarında Dumanis Səlcuqlu Dövləti'nin tərkibinə qatılmış və önəmli mədəni mərkəzlərdən biri olmuşdur. Qala ərazisindəki ərəbcə yazılı kitabələr, türbələr və digər tikililər Türk-İslam mədəniyyətinin nümunələridir.

Qədim Borçalı məzarlıqları arasında Damğaçı düzündə yerləşən və Dəmirçihasanlı-Baydar sultanlarının uyuduğu Çələbilər məzarlığı möhtəşəm qəbirüstü abidələri ilə seçilir (Bir çox tarixi mənbədə adları yanaşı çəkilən Dəmirçihasanlı və Baydar elatları orta əsrlərin son dövrlərindən etibarən kiçik feodal qurumlar şəklində nisbətən azadlıqlarını qoruyub saxlaya bilmiş, sərbəst yaşam tərzini sürməyə müvəffəq olmuşlar. Sultanlıqlar adlanan və daha böyük inzibati ərazi vahidlərinin tərkibinə daxil olan bu yarımüstəqil qurumları irsi hakimiyyətə malik olub “sultan” titulu daşıyan və rütbəcə “xan”dan aşağıda dayanan feodal hakimlər idarə edirdilər).

Mənbələrdən bəlli olur ki, XVIII əsrin sonlarında məşhur Yadigaroğullarından Sadıq bəyin böyük oğlu Ağacan Baydar sultanı olub və öz eliyə oraya köçüb Çələbili obasını qurub (Məmmədli, 1997: 54). XIX əsr rəsmi qaynaqlarında həmin ərazilərdə Çələbili, Çələbili-Yadigarov, Çələbili-Tarxanlı kəndləri barədə söz açılır.

Zənnimizcə Borçalı'da Çələbili toponiminin yaranması Şəki xanı Hacı Çələbinin adı ilə bağlıdır. Belə ki, tarixi mənbələrə görə, 1752-ci ildə Kaxet çarı II İrakli 4 Azərbaycan xanı – Qarabağlı Pənah xan, Qaradağlı Kərim xan, Naxçıvanlı Heydərqulu xan və Gəncəli Şahverdi xan ilə bir araya gələrək onları saymayan Şəki xanı Hacı Çələbiyə qarşı orta qoşunlarını müzakirə etmək qərarına gəlirlər. Bu məqsədlə gürcü çarı ilə görüşə tələsən Azərbaycan xanları Gəncə yaxınlığında Gəncə və Qarabağı zəbt etmək niyyətində olan II İrakli və oğlu Teymuraz tərəfindən əsir götürülür. Bu xəbər Şəki xanı Hacı Çələbiyə çatdırılır. Hacı Çələbi xanları azad etmək üçün Gəncə istiqamətinə böyük bir qoşun yürüdür. Şeyx Nizaminin məqbərəsinin yaxınlığında Şəki xanının qoşunları ilə gürcü qoşunları arasında döyüş baş verir. Gürcülər ağır məğlubiyyətə uğrayırlar və Tiflisəcn təqib olunurlar. II İrakli qaçıb canını zorla qurtarır. Hacı Çələbinin oğlu

Ağakışi bəyin başçılıq etdiyi qoşun hissəsi Baydarda düşərgə salır. Hacı Çələbi borçalılara müraciətən "Türk gürcüyə boyun əyməz" deyərək onları həmrəyliyə dəvət edir və Ağakışi bəyi azad etdiyi Gəncə, Qazax və Borçalının hakimi təyin edir (Orbeliani, 1981: 202-203).

Dörd əsr Tiflis müsəlman əmirliyinin mərkəzi olmuş, yüzillərlə regionda hökmranlıq etmiş türk dövlətlərinin təbəçiliyində qalmış Gürcüstanın paytaxtı Tiflis şəhərinin qədim məhəllələrini, daş döşənmiş dar küçələrini dolaşdıqca özünü klassik bir şərq şəhərində hiss edirsən. Osmanlı memarlığı üslubunda inşa olunmuş şüşəbəndli evlər, qala divarları, Cümə məscidi, Səfəvilər dövrünün yadigarı olan hamamlar Tiflisin şərq koloritini göstərən tikililərdir. Osmanlılar tərəfindən tikildiyi təxmin edilən Narınqala Tiflisin şərq, Şah taxtı isə qərb qalası idi. Səfəvi hökmdarı I Şah İsmayıl tərəfindən inşa edilmiş və təəssüflər olsun ki, İ. Stalin dövründə partladılaraq dağıdılmış Şah Abbas məscidi Qafqazın ən gözəl məscidlərindən biri olmuşdur. Sovet hakimiyyəti illərində Nəbatat bağına çevrilmiş Tiflis müsəlman qəbiristanlığı Cənubi Qafqazda böyük islam alimlərinin və mütəfəkkirlərinin dəfn olunduğu ən qədim qəbiristanlıqlarından idi. XIII əsrdə Tiflisdə olmuş coğrafiyaşünas-tarixçi və səyyah Zəkəriyyə Qəzvini bu şəhərin Kür çayı ilə iki hissəyə bölündüyünü, sağ sahilə müsəlmanların, sol sahilə isə xaçpərəstlərin yaşadığını, kükürlü hamamlardan yalnız müsəlmanların istifadə etdiyini qeyd edirdi (İoseliani, 1866: 263). 1921-ci ilin yazında Tiflisi ziyarət etmiş türk diplomatı doktor Rıza Nur xatirələrində yazırdı: "Tiflisə gəldik... Şəhərin dördüdə biri tamamilə azəri türkləri ilə məskundur və ticarətgahdır. Digər əhali xristyan gürcülər və ermənilərdir. Ermənilər həm gürcülərdən ziyadə, həm də zəngindirler" (Nur, 1968: 733). İndi də varlığını sürdürən Ortacala, Avcala, Şeytanbazar, Çuxuret, Meydan, Sululək, Naftulluq və digər məhəllə adları Tiflisin Türk ruhunun daşıyıcılarıdır. Gürcülərin Tiflisi heç vaxt öz adı ilə adlandırmadıqlarını, ona Qala dediklərini yazan XVII əsr Fransız səyyahı Şarden aşağıdakıları qeyd edirdi:

"Tiflisdən iki lyö (təqribən 9 km - F. V.) cənubda, kiçik bir dağı keçdikdən sonra Kür üstündə Soğanlı(q) adlı nəhəng bir qəsəbə var. Bir az aralıda Səfiabad (indiki Şavnabad - F. V.) deyilən şah evi var. Səfi'nin yaşadığı yer mənasındadır. O (Səfi - F. V.), Səfəvi şahıdır, 1627-ci ildən hökmranlığa başlayıb..." (Şarden, 1994: 19-20).

XVIII əsrdə Tiflis'də olmuş Alman səyyahı Güldenştedt isə bu şəhərdə müsəlmanların 3 məscidə, ermənilərin isə kiçik bir kilsəyə sahib olduğunu vurğulayırdı (Gildenştedt, 1809: 109). Tiflis məscidlərinin biri də onu inşa edən Ağqoyunlu sarkərdəsi Xəlil bəy Bəktəşinin şərafinə "Bəktəşiyə" məscidi adlanırdı. Xəlil bəy 1477-ci ildə Uzun Həsən'in əmrilə Tiflisə və Qoriyə hərbi yürüş edib bu şəhərləri ələ keçirmişdi, Tiflisdə məscidin tikinti işlərinə də həmin il başlanmışdır (Kerimli, 2011: 15).

XIX əsrin Tiflis mətbuatında, əsasən də 1828-1832-ci illərdə dərc olunmuş Qafqazın ilk rusdilli "Tiflisskiye vedomosti" (Tiflis xəbərləri) qəzetinin səhifələrində Tiflisə yaxın bölgələrin Türk-müsəlman abidələri barədə məqalələrə rast gəlmək mümkündür. Onların arasında Qr. Qord... (Q. S. Qordeyev) imzalı müəllifin, özünün söylədiyi kimi, monastır məxəzlərinə və digər yazılı qaynaqlara istinad edərək qələmə aldığı və qəzetin "Səyahətlər" rubrikasında çap etdirdiyi bir məqalə xüsusi maraq doğurur (Tiflisskiye

vedomosti, 1832: №2). Bu məqalədə qeyd olunur ki, Keşişdağ (Keşikçidağ) tarixi abidələr kompleksinin yerləşdiyi "David Qareca" çölü öz adını 562-ci ildə xristianlığı yaymaq üçün Suriyadan Gürcüstana gəlmiş Müqəddəs atalardan biri olan Davidin adından alıb. Məqaləyə görə, Müqəddəs David əvvəlcə Mxetada, sonra isə Tiflisin qərbində, İmitru dağlarında öz əli ilə tikdiyi daxmada yaşayır. Burada onun üzərinə şər atırlar. Müqəddəs David Allahın köməkliliyi ilə öz suçsuzluğunu isbat etsə də, insanlardan ürəyi dönür və özü-özünü həmişəlik onlardan ayır, tək-tənha, yalnız ömür sürməyə məhkum edir. Bunun üçün o yaşadığı yeri tərk edir. Bundan sonra Müqəddəs David xalq tərəfindən Gürcü dilində «özü-özünü məhkum etmiş» mənasını verən Qareca, İmitru dağları isə Gürcücədən tərcüməsi «Müqəddəs dağ» olan Mtatsminda adlandırılır. Onun daxmasının yerində sonradan qadın monastırına çevrilmiş kilsə inşa edilir.

Müqəddəs David öz şagirdi Lukian ilə birlikdə axtardığı səssiz, insanlardan uzaq münasib yeri bozqırlı Qarayazı təpələrində bulur. Onlar burada özləri üçün yeni bir daxma tikirlər. Uzun müddət otlarla və bitki kökləri ilə qidalanırlar, susuzluq yangılarını isə yağış suyu ilə söndürürlər. Rəvayətə görə, aclıqdan zəifləyib əldən-ayaqdan düşdükdə onlara üç ana maral yaxınlaşır. Müqəddəs David Lukiana marallardan hər ikisini doyduracaq qədər süd sağmağı tapşırır. Bundan sonra marallar onların daxmasından aralanırlar (Yeri gəlmişkən xatırladaq ki, Keşişdağ tarixi abidələr kompleksinin yaxınlığındakı düzənlik ərazi Ceyrançöl adlanır və əlavə edək ki, Borçalı-Qarayazı folklor örnəklərində maral, ceyran, cüyürlə bağlı mifik mətnlərə də rast gəlinir (*bk.* Alyılmaz 2004). Məqalədə daha sonra yazılır: "...O zaman Gürcüstanda Kürün sağ tərəfində yaşayan Tatarların Babakər adlı rəisi və ya vəkili Qarayazı təpələrində ovda olarkən, təsadüfən Müqəddəs Davidin daxması olan çuxura endi və yaxın məsafədə daş üstündə bir kəklik gördü. O dərhal özü ilə bir yerdə olan qırğını kəkliyin üstünə buraxdı. Kəklik yırtıcı düşmənidən xilas olaraq Müqəddəs David'in daxmasına qondu. Babakər kəkliyin ovlandığını təxmin edib daxmaya tərəf getdi və onun içərisinə daxil olanda çox heyrətləndi. O daşın üstündə oturmuş mötəbər görkəmli bir insan və bu insanın ayaqları altında ona başı aşağı şəkildə, qanadları düşük halda qırğıdan xilas olmaq üçün yalvarmış kimi təsir bağışlayan kəkliyi gördü.

Müqəddəs David'in Tiflisdə, hamının gözü qarşısında ona şər atan qızla bağlı öz suçsuzluğunu isbat etmək üçün etdikləri barədə yuxarıda danışmışdıq. Bu əhvalat onu bütün Gürcüstan'da şöhrətləndirmişdi. Babakər də onu görən kimi tanıdı və dərhal diz üstə çöküb göz yaşları içində ölüm ayağında olan tək oğlu üçün Allahdan mərhəmət diləməsini xahiş etdi. Müqəddəs David ona belə cavab verdi: "Əgər sən mənim Allah'ıma şübhəsiz və tam ürəkdən inanırsansa, evə qayıdanda oğlunu bütün xəstəliklərdən uzaq görəcəksən".

Ağıllı Babakər inandığı ehkamların səhv olduğunu çoxdan başa düşmüşdü və gizlicə ürəyində Yevangelist nəzəriyyəsinin saflığına inanırdı. Ona görə də Allaha tam səmimiyyətlə inanırdı. Bol ümidlərlə şən halda o öz evinə qayıtdı və qapıdaca tam sağlam vəziyyətdə onu qarşılamağa çıxan yeganə oğlunu sevnclə bağrına basdı. O göylərin möcüzəsini öz üzərində sınaı. Ona görə də heç bir tərəddüd etmədən ailəliklə xristianlığı qəbul etdi və ömrünün sonuna qədər bu dinə qulluq etdi. ...

Ölümündən bir az qabaq Müqəddəs David Allah'a səcdə etmək üçün Yerüsəlimə səyahət etdi. Oradan qayıtdıqdan sonra öz daxmasında vəfat etdi və elə oradaca torpağa tapşırıldı. ...

Babakər vəkil Müqəddəs Davıdın ölüm xəbərini eşidib öz xərci hesabına onun daxmasını kiçik bir kilsəyə çevirdi. Sonralar bu kilsə bir neçə dəfə böyüdüldü və indi David-Qareca çölünün ən əsas və böyük məbədidir.

Beləliklə, VI əsrdə Qazax-Borçalıda Türklərin yaşadığını sübut edən maraqlı faktlardan biri əks olunan bu mənbədən aydın olur ki, həmin dövrdə bu ərazilərdə - Kürün sağ sahilində yaşayan türklərin başçısının adı Babakər olub və müasir Azərbaycanla Gürcüstan dövlətlərinin sərhəd zolağında ucalan Keşişdağ monastır kompleksində ilk kilsəni o inşa etdiribdir. Qeyd edək ki, Qordeyevin məqaləsindəki faktlar (Babakərin Türk mənşəli olduğu göstərilməsə də) qısa şəkildə Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının topladığı sənədlərdə də əks olunur (AKAK I. cild, 1866: 25).

Gürcüstanda nəşr olunan müvafiq kitablarda və albomlarda gürcü müəlliflər sözügedən tarixi abidələr kompleksində ilk kilsənin VI əsrdə Rustavi eristavı (hakimi) Babakər tərəfindən inşa olunduğunu yazırlar. Halbuki bəlli həqiqətdir ki, abidələr kompleksinə yaxınlıqda yerləşən Rustavi şəhəri sovet hakimiyyəti illərində salınmış yeni şəhərdir və qədimlərdə o ərazilərdə nə Rustavi adlanan məntəqə, nə də ki, hakimlik olmayıb. Onu da qeyd edək ki, "Babakər" sözü gürcü dilində işlənməyən, heç bir mənə kəsb etməyən və bu dilə uyğunlaşmayan bir sözdür.

Bir sözlə, bütün tarixi mənbələrdə Keşişdağ kompleksində ilk kilsənin VI əsrdə inşa olunduğu və orada Gürcüstan'a gəlmiş 13 Suriyalı keşişdən biri olan David və onun şagirdi Lukianın yaşadığı təsdiqlənməkdədir. Eyni zamanda ilk kilsənin David üçün kimin inşa etdiyi barədə də hər şey bəllidir, bu şəxsin adı Babakər olub. İndiyədək yeganə müəmmalı olan və üzə çıxarılib söylənilməyən məsələ Babakərin hansı millətə mənsub olduğudur ki, bunu da təsdiq edən tək mənbə çox güman ki, tədqiqatçıların gözündən və diqqətindən yayınmış Q. Qordeyevin "Tiflisskiye vedomosti" qəzetindəki qeyd olunan məqaləsidir.

Təsadüfi deyil ki, hazırda Borçalı'da, abidələrin yerləşdiyi əraziyə yaxınlıqda ucalan dağlardan biri Babakər dağı adlanır.

"Tiflisskiye vedomosti"nin 1830-cu il saylarında "Zaqafqaziya diyarı ilə səyahət" rubrikasında rus publisisti D. Y. Zubaryovun Borçalı tarixi abidələrindən Sınıq körpüyə həsr olunmuş "Qırmızı körpü" (Krasny Most) və Ağcaqalaya həsr olunmuş "Bozqala" (Sery Zamok) məqalələri dərc edilmişdir (Tiflisskiye vedomosti, 1830: № 71; Tiflisskiye vedomosti, 1830: № 87]. "Kavkaz" qəzetinin 1852-ci il 27 fevral sayında da təkrarən çap olunmuş "Qırmızı körpü" məqaləsində XVII əsrdə çar Rostomun (Rüstəm xan – Səfəvilərin hökmranlığı dönmində Kartli-Qaxet hakimi) sözügedən qədim körpünü bərpa etdirdiyi və bu məqsədlə onun yaxınlığında ustaların yata bilməsi üçün erməni kəndi saldığı, sonra isə bu kəndin fəhlələrin nəzarətçisi H. Yadigarova hədiyyə edildiyi qeyd olunur. Məqalədən adı Körpülü olan sözügedən kəndin əhalisinin sonradan Borçalının dağlıq hissəsinə (Loruya) köçdüyü bəlli olur. «Bozqala» məqaləsində müəllif

Borçalının Quşçu kəndi yaxınlığındakı Ağcaqalanın əsasının XV əsrin sonlarında Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaqub tərəfindən qoyulduğunu, Borçalı Osmanlı tabeliyinə keçəndə Ağcaqalada Musa Paşa'nın, Kartli-Qaxet çarlığının tərkibində olanda Borçalı idarəçilərinin, XVIII əsrin axırlarında şahzadə Georgi'nin (sonralar Kartli-Qaxet hökmdarı oldu) yaşadığını, bu məqalənin çap olunduğu dövrdə isə qalanın Borçalı baş pristavlarının qış malikanəsi olduğunu yazır və onun ruslar tərəfindən Bozqala adlanmasının inşa edildiyi daşların rəngi ilə əlaqəli olduğunu ehtimal edirdi. XVIII əsr gürcü tarixçisi Vaxuşti Baqrationi Ağcaqala qalasının 1488-ci ildə Yaqub şahın göndərdiyi sərkərdə Xəlil bəy tərəfindən inşa olunduğunu yazırdı (Baqrationi, 1976: 14).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, "Tifliskiye vedomosti"nin səhifələrində D.Zubaryovun Cənubi Qafqazın digər bölgələrində yerləşən qədim abidələr barədə tanıtım yazılarına da rast gəlinir. Onun təqdim etdiyi növbəti məqalələrdən biri də Zəngəzur bölgəsində yerləşən Tatev alban məbədinə həsr olunmuşdur. "Tatev monastırı" adlanan bu məqalədən bəlli olur ki, Axlavyan kəndindən adı çəkilən monastıra üz tutan müəllif 8 oktyabr 1830-cu ildə yol üstündə yerləşən Dərəvaz (Zəngəzur Darvazı - F. V.) kəndinə çatır. Bu barədə o yazır: "Bu kənddən bir az aralı böyük bir tatar məzarlığı (Urud məzarlığı - F. V.) görünürdü, orada Kufi yazıları ilə örtülüb bir neçə qəbirüstü daş var idi. Sakinlərin dediyinə görə, onların altına hansısa möminlərin nəşləri basdırılıb". Səyyah buradakı "tatarların" "Uruset", yəni Rusiya haqqında suallarını cavablandırdıqdan sonra yoluna davam edir (Tifliskiye vedomosti, 1830: № 85).

"Tifliskiye vedomosti"nin 1828-ci il 5 sentyabr tarixli 10-cu sayında Tiflis yaxınlığındakı Qocorda "ətraf kəndlərin qorxusu olan Koroğlu"nun qalası, eyniadlı qəzetin digər nömrələrində Axısqa (Axalsix) Əhmədiyyə məscidi, mədrəsəsi və kitabxanası barədə F. Sankovskinin irihəcmli məqaləsi çap olunmuşdur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Gürcüstan ərazisində bir neçə Koroğlu qalası ucalır. Borçalının Bolnis rayonunda Kəpənəkçi kəndi yaxınlığındakı və Güvəc kəndi yaxınlığındakı Koroğlu qalaları öz möhtəşəmliyi ilə seçilir.

Borçalı'da əzəməti ilə fərqlənən qalalardan biri də Qoçulu kəndinin başı üstündə ucalan Qoçulu qalasıdır. Bu qalaya el arasında Qız qalası, Cavaleyi-Şam qalası da deyilir. Qalada üzə çıxarılan və X-XI əsrlərə aid edilən hamamları, saxsı qabları, bəzək əşyalarını və xüsusən də Quran ayələri yazılı gil qabları gürcü mütəxəssisləri islam mədəniyyətinin nümunələri hesab edirlər. Qoçulu qalasının yaxınlığında, Maşaver (Cavala) çayı üzərində salınmış körpünün qala ilə eyni vaxtda inşa olunduğu təxmin edilir.

Sonda bir mühüm məqama toxunmaq yerinə düşərdi. İnkərolunmaz həqiqətdir ki, Sovetlər Birliyi dönməsində Cənubi Qafqazda ermənilər və gürcülərdən fərqli olaraq, türklər öz tarixlərini düzgün və dəqiq şəkildə araşdırma bilməyiblər. Yəni sovet ideologiyası və təzyiqlər bunu etməyə imkan verməyib. Əgər gürcülər və ermənilər onlara məxsus olan abidələri, o cümlədən dini abidələri sovetlər dönməsindən müəyyən edib, onlara sahib çıxıblarsa, bərpa ediblərsə, türklər sadəcə geridən durub özlərinin ulularından qalma tarixi mirasına seyrçi halında baxmağa məcbur olublar. Ona görə də bu gün Güney Qafqazda, o

cümlədən Gürcüstan'da sahibini və bərpasını gözləyən çox sayda daş abidə mövcuddur. Bu abidələr öz gerçək sahiblərinin, möhtəmələn biz Türklərin sorağındadır.

КАУНАҚÇA

- АДЖИ Мурад (ADCI), Европа, Тюрки, Великая Степь, Москва, 1998.
Акты, изданные Кавказской археографической комиссией под ред. А. П. Берже (АКАК), том I, Тифлис, 1866.
ALYILMAZ, Cengiz. "Gürcüstan'daki Türkler ve Türk Eserleri". Türk Dünyası Mimarlık ve Şehircilik Abideleri. Ankara, 2012.
ALYILMAZ, Səmrə. Borçalı mifik təfəkküründən poetik gerçəkliyə. Tiflis, 2004.
БАГРАТИОНИ, Вахушти (BAGRATIONI). История царства грузинского, Тб., 1976.
BUDAQOV, Budaq. Çobankərə eli. Bakı, 1996.
ГИЛЬДЕНШТЕДТ И. А. (GILDENSTEDT), Географическое и статистическое описание Грузии и Кавказа, СПб, 1809.
НАСІЛАР, Valeh. Gürcüstanda Türk xalq ədəbiyyatı ənənələri, Bakı, 2005.
ИОСЕЛИАНИ Платон (IOSELIANI), Описание древностей города Тифлиса, Тифлись, 1866.
КЕРИМЛИ Вугар (KERİMLİ), Тюрки в Грузии, Баку, 2011.
МƏММƏДЛİ, Şurəddin. Alın yazımız, Tiflis, 1997.
NUR, Rıza. Hayat ve Hatıralarım, III cilt, İstanbul, 1968.
ORBELİANİ, Papuna, Kartli əhvalatları, Tiflis, 1981 (gürcücə).
SERTKAYA, Osman Fikri, ALYILMAZ, Cengiz, BATTYLQA, Tsendiyn. Monqolustandakı Türk anıtlar projesi albomu, Ankara, 2001.
SEYİDOV, Mirəli. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən, Bakı, 1989.
ŞARDEN, Jan. Səyahətnamə, Bakı, 1994.
"Tiflisskiye vedomosti" qəzeti, 1830, 3 sentyabr, № 71.
"Tiflisskiye vedomosti", 1830, 30 oktyabr, № 87.
"Tiflisskiye vedomosti", 1830, 23 oktyabr, № 85.
"Tiflisskiye vedomosti", 1832, yanvar, № 2.
ВОРОШИЛ Гукасян (VOROŞIL). Об Азербайджанско-грузинских языковых контактах, «Советская тюркология», Баку, 1980, № 4.